पङ्कं कूपोत्थितजलेन यथापयाति एवं विग्रहावच्छिन्ने-श्वरभेदबुद्धिजन्योदोषस्तदुपासनजन्यसुकृतविशेषजेनाद्वैतबोधेन समूलं निवर्त्त्यतेत्येवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

४३ कूपमण्डूकन्यायः समुद्रमण्डूकं कथञ्चित्तीरसमीपस्थकूपं गतं कूपस्थमण्डूकः पप्रच्छ कुत आगतोभवानिति स च समुद्रादिति प्रत्युक्तवान् । पुनः कूपमण्डूकः कीदृशः समुद्र इति पप्रच्छ तेन चातीव सहानिति प्रत्युक्तं तत्किं कूपसदृश इत्युक्ते तेन प्रत्युक्तं नहि नहि नास्ति तत्तुल्योऽन्यः सहि सरितां पतिरनवगाह्यगाम्भीर्य्योऽलक्ष्यपारोऽतीव महत्तम इति । कूपमण्डूकस्तु कूपात् महान् नास्ति त्वं तु मिथ्यैव प्रलपसीत्युक्तवान् । समुद्रभेकस्तु तत् श्रुत्वा मनसा तमुपजहासेति लोके गाथा गीयते तथा च यथा समुद्रमज्ञात्वा तन्महिमानं निराकुर्वन् कूपमण्डूक उपहास्यतां प्राप्तस्तथा परसिद्धान्तानभिज्ञस्तद्दूषणाय प्रवर्त्तमान उपहास्यतां गच्छतीति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ।

४४ कूपयन्त्रघटिकान्यायः कूपात् गभीरादपि यन्त्रेण यथा घटिका उत्तोल्यते एवं अतिदुर्बोधत्वेन गम्भीरादपि शास्त्रात् उपदेशादिरूपयन्त्रेण सारोद्धरणं यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

४५ कूर्माङ्गन्यायः कूर्मः स्वेच्छया यथा निजाङ्गस्य सङ्कोचविकाशौ करोति एवं यस्येच्छावशात् स्वोपाध्यज्ञानकार्यजातस्य स्वोपाधौ सङ्कोचविकाशकारित्वमित्येवं विवक्षाविषयेऽस्य प्रवृत्तिः "यथा संहरते चायं कूर्माङ्गानीव सर्वशः" गीता ।

४६ कैमुतिकन्यायः यत्र दुर्बोधस्य दुःसाध्यस्य सुखेन बोधसाधनादि तत्र सुबोधस्य सुसाध्यस्य नितरां सिद्धिरित्येवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

४७ कोषपानन्यायः कोषपानं दिव्यभेदः । तत्र यथा सर्वदिव्यसाधारणधर्मपूर्वदिनोपवासवतोऽभिशस्तस्य मिथ्यावादिनः प्रभृतित्रयजलपानकाले कश्चित् सुखविशेषो भवति शास्त्रनिर्दिष्टावधिकाले तु महद्दुःखं तथा हरिहरादिष्वेकस्मिन् भक्तिव्याजेनेतरनिन्दां कुर्वतो निन्दाव्यसनिनो यद्यपि तत्काले कश्चित् सुखविशेषः स्यात् तथापि निन्दाजन्यदुरितपरिपाककाले कुम्भीपाकादिजन्यं घोरतमं दुःखं भवतीत्यस्य विवक्षायामस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः ।

४८ क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्यायः क्रिया हि कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यत्वात् विकल्प्यते न तु वस्तु एवं नैवं वेति विकल्प्यते । तदेतदुक्तं शा॰भाष्ये "कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति" रथेन पद्भ्यामन्यथा वा गच्छति न गच्छति वेति । न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते विकल्पना हि पुरुषबुद्धिसापेक्षा न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं किं तर्हि वस्तुतन्त्रमेव न हि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्योवेति तत्त्वज्ञानं भवति तत्र पुरुषो वान्योवेति मिथ्याज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानम्" एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

४९ खले कपोतन्यायः "वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगवत् पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनोभवन्ति" इत्युक्तरीत्या यत्र पदार्थानां युगपदन्वयस्तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५० गड्डलिकाप्रवाहन्यायः गड्डलिकानामवीनां संघादेका चेत् नद्यादौ पतति तदा तत्सङ्घान्तर्गताः सर्वेऽपि वार्यमाणा अपि तत्र पतन्तीति लोकप्रसिद्ध्या यत्र वार्य्यमाणानामपि अनिष्टमार्गे धावनं तत्रास्य प्रवृत्तिः ।

५१ गुडजिह्विकान्यायः यथा तिक्तताभिया निम्बपानमकुर्वाणस्य बालस्य जिह्वायां गुडलेपं दत्त्वा पित्रादिस्तं निम्बं पाययति एवमर्थवादवाक्यानि बह्वायाससाध्ये कर्मण्यप्रवर्त्तमानं पुरुषं स्वर्गाक्षय्यादिकं श्रावयित्वा प्रवर्त्तयन्ति । फलश्रुतिरपि रोचनार्था तदुक्तं मल॰ त॰ भाग॰ ११स्क॰ "वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितुमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" "फलश्रुतिरियं नणां नाश्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्" अस्य तात्पर्य्यमुक्तं तत्रैव "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु खण्डकलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः" । तत्र यथा निम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभएव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते" ।

५२ गोबलीवर्द्दन्यायः बलीवर्द्दस्य गोविशेषत्वेऽपि बलीवर्द्दस्य झटिति गोत्वेन बोधनार्थं यथा प्रयोगः तथाऽन्ययोः सामान्यविशेषरूपयोर्झटिति बोधनार्थं यत्र प्रयोगस्तत्रास्य प्रवृत्तिः । एवं गोवृषन्यायोऽप्येतादृशार्थेऽवतरति ।

५३ घट्टकुटीप्रभातन्यायः तच्छब्दे २७८४पृ॰ अस्य विवरणम् ।